

Життя М.О.Хитька стало яскравим прикладом впливу громадсько-політичних подій на долю людини. Хоча він наголошував на власній аполітичності та прагнув тільки до культурно-освітньої діяльності, але опинився у вирі всіх подій першої третини ХХ ст. Його ім'я вже увійшло в історію педагогіки, бібліотекознавства та музеєзнавства України, тому творча спадщина заслуговує на вивчення, а може, навіть й актуалізацію деяких висновків і рекомендацій.

**ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:**

1. Ляхощкий В.П. Книга творить людину... (сторінки з літопису заснування університетської бібліотеки у Кам'янець-Подільському) // Наук. праці Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Вип.1. – С. 88-98. – (Бібліотекознавство. Книгознавство); Прокопчук В.С., Філінюк Л.Ф. Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: історія й сьогодення // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Поділ., 2008. – Т.11. – С. 37-60.
2. Соломонова Т.Р. Шкільні музеї України: основні тенденції та проблеми розвитку // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Матеріали наук.-практ. конф. – Житомир, 2005. – С.188-193. – (Велика Волинь. Т.33); Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей: Учеб. пособие по музей. Педагогике / Рос. ин-т культурологии РАН. – М., 2001. – 140 с..
3. Вашеняк І.Б. Діяльність П.М. Бучинського в контексті розвитку біологічної науки та освіти: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / УААН; Держ. наук. с.-г. б-ка. – К., 2005. – 21 с.; Колястрок О. А. Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років // Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – Вип. 12. – С. 65-70.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р-522. – Оп.1. – Спр.244. – Арк.38.
5. Там само. – Ф.Р-60695. – Оп.4. – Спр.10695. – Арк.9.
6. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1903 г. Ч. II. Подольская губерния. – К., 1903. – С. 99.

**В.Р. Адамський**

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕРІОД  
СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ: ЗМІНА СТРУКТУРНИХ ФОРМ**

Історія Кам'янець-Подільського національного університету становить вагому складову історії державного та культурно-освітнього будівництва в Україні. Заснований у добу Української революції 1917 – 1920 років, навчальний заклад упродовж свого 90-річного поступу не лише вніс чималий внесок у справу підготовки кадрів для установ національної системи освіти, передусім учителів для загальноосвітніх шкіл Подільського регіону, а й зумів вирізнитися якісними науковими здобутками, свідченням чому виступає наявний доробок професорсько-викладацького складу з різних галузей наукового знання та ефективна діяльність дослідних центрів і наукових товариств, що діють при інституції.

За час присутності в українському освітньому просторі Кам'янець-Подільський університет переживав різні періоди, що в значній мірі залежали від викликів відповідної доби та визначених стратегій органів державної влади у провадженні культурної політики. Літопис пройденого шляху, зокрема в частині зміни організаційних та структурних форм, неодноразово виступав предметом наукового аналізу в узагальнюючих працях з історії навчального закладу [1] або його окремих структурних підрозділів [2].

Однак проблема далеко не вичерпана. Особливо, коли йдеться про часи радикальних новацій у цьому процесі, що припадають на початок 20-х років ХХ ст., коли уся освітня система України зазнала докорінної модернізації.

У даній статті автор ставить на меті з'ясувати на прикладі Кам'янець-Подільського державного університету історико-правові підстави, засади та методи щодо реорганізації університетської освіти в Україні у роки становлення більшовицької системи влади.

Вперше вищий навчальний заклад на Поділлі зіткнувся з радянською практикою в реалізації основних принципів освітньої політики у квітні 1919 р., коли червоні війська зайняли Кам'янець. Комуністичний досвід цього періоду в справі визначення структурних форм функціонування системи вищої школи виступав лише калькою відповідних підходів, які застосовувалися у Російській Федерації. Нормативна база, що врегульовувала різні аспекти внутрішнього життя вузів та їх місце в системі народної освіти, дублювалася на місцевому ґрунті практично без змін. У контексті нашого дослідження варто наголосити на важливості прийняття тимчасовим робітничо-селянським урядом України у січні 1919 р. двох декретів – «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [3] та «Про передачу всіх

шкільних закладів у відання відділу освіти» [4]. Ці документи надавали юридичні підстави наркомові освіти УСРР В. Затонському під час відвідування навчального закладу розпорядитися про закриття богословського факультету [5, с. 243 – 244]. На природне прохання декана В. Біднова надати можливість слухачам хоча б закінчити академічний рік, що фінішував за два тижні, реакція посадовця була негативною. «Богослови – наші вороги!», – з упевненістю промовив він [6, с. 70].

Власне на цей раз державна влада обмежилася зініційованими змінами в питанні приведення внутрішньої структури університету до вимог нових стандартів. На більше у більшовиків не вистачило ані часу, ані сил. Тому це надало підстави дослідникам умовно визначити даний період у взаємовідносинах влади і інституції як період «мирного співіснування» [7, с. 12].

Натомість другий прихід радянських військ у місто, що стався в середині липня 1920 р., характеризувався значно агресивнішим ставленням комуністів до навчального закладу, аж до пропозиції ліквідувати установу як таку [8, с. 70 – 71]. Зрозуміло, що це не могло не позначитися на багатьох важливих сторонах життєдіяльності вузу, зокрема й на його організаційних та структурних формах.

Відтак уже в першому наказі по установі від 28 липня 1920 р. за підписом уповноваженого місцевої вищої школи А. Волянського, котрий фактично репрезентував у навчальному закладі інститут політичного комісара, знову йшлося про закриття з 11 липня богословського факультету, ліквідацію справ якого з господарських питань доручалося зробити Господарчій раді, а з академічних – Раді університету. На практичну реалізацію цього завдання давалося трохи більше двох тижнів [9]. Через два дні, в розвиток започаткованих процесів, комісар видав наступний наказ, яким розпустив усі комісії та заклади, що існували при факультеті [10, с. 12].

Однак на цей раз даним рішенням зміни не вичерпувалися. Принципові новації стосувалися також правничого та історико-філологічного факультетів. Їх було реорганізовано і злито в один – факультет соціальних наук [11]. У конкретному випадку українські комуністи знову-таки йшли протореним шляхом, наслідуючи практику, що була зреалізована в російських умовах, де в 1919 р. було ліквідовано усі юридичні факультети. Пояснення цьому достатньо просте. Право і закон аж ніяк не кореспондувалися із запроваджуваною системою «диктатури пролетаріату». Так само, як не вписувався в канони новітніх стандартів зміст курсів переважної більшості професорів, котрі готували фахівців у галузі гуманітарних знань.

Проте на цьому схожість в реорганізаційних процесах, що відбувалися у вищих школах України і Росії завершується. 1920 рік ознаменований в УСРР початком створення національної системи освіти, яка, за задумом її творців, мала відповідати не лише завданням пролетарського будівництва в освітній сфері, а й бути співставною з регіональною специфікою, вирішенням проблем українізації школи. Провідним творцем цієї системи виступав нарком Григорій Гринько, котрий репрезентував у коаліційному уряді національно налаштованих боротьбистів.

Позаяк керівництвом Наркомосу України був обраний власний шлях, що не мав відповідних радянських аналогів і перевіреної практики, доводилося почасти експериментувати. Зокрема, намагаючись вмонтувати вищу школу в загальну систему освіти, наблизити її зміст і форму до вирішення основних завдань соціалістичного будівництва, заступник наркома освіти Зандер запропонував як варіант реорганізувати університети в Академії теоретичних знань [12, с. 37]. У такий спосіб планувалося адаптувати навчальні заклади до потреб радянської дійсності, відійти від схеми організації «суто теоретичних вузів».

На виконання даних директив уповноважений Кам'янець-Подільського університету створив наприкінці серпня 1920 р. політехнічний факультет [13] і водночас перетворив навчальний заклад в Академію теоретичних знань [14]. Однак будь-яких практичних наслідків це рішення не мало, оскільки невдовзі радянська влада змушена була залишити терени краю. Втім, не на довго. Уже 16 листопада більшовики знову вступили в Кам'янець. А разом з тим знову постала проблема щодо визначення структури інституції.

З метою з'ясування цього питання у грудні 1920 р. Харків відвідала університетська делегація в складі М. Васильківського та Є. Сердюка. Інформація, яку вони привезли, не вирізнялася чіткою конкретикою. Це наклало свій відбиток на ухвалу, яку Науково-шкільна рада прийняла 2 січня 1921 р., заслухавши відповідний звіт. Так, з одного боку, в документі констатувалося, що Наркомос остаточно виявить своє відношення до університету після ревізії і тільки потому запропонує реорганізуватися в одну із вироблених форм. З іншого-ж боку – у

.....  
наступному абзаці в документі зазначалося, що «Кам'янецькому університетові запропоновано Наркомосом перетворитись в Академію Теоретичних наук з Інститутом фізико-математичних наук та Наук соціальних». Сільськогосподарський факультет мав перетворитися в окремішний інститут з додатковою організацією геодезичного технікуму [15]. Тобто, навіть поверховий аналіз документу дає можливість углядіти в ньому наявну суперечність, що говорить про певну невизначеність в цьому питанні.

Допоки колектив навчального закладу не мав вичерпної інформації щодо шляхів, за якими має реформуватися структура вищої школи в Україні, він намагався напрацьовувати власні проекти. У цьому контексті розроблялася можливість відкриття технічного і медичного факультетів. Ідея про організацію останнього була гаряче сприйнята академічним персоналом, студентством та громадськістю міста [16].

Однак подібна ситуація тривала недовго. На початку березня 1921 р. до професора Є. Сташевського потрапили деякі матеріали від університетської делегації, що перебувала в справах установи у Харкові, в яких йшлося про реорганізацію Ітену в Інститут народної освіти. Сільськогосподарський інститут, згідно отриманим документам, планувалося відокремити в окрему структурну одиницю. В зв'язку з цим 9 березня 1921 р. він зробив позачергову заяву на засіданні Науково-шкільної ради. Остання, не маючи достатньо вичерпної інформації для прийняття повноцінного рішення, вирішила відкласти розгляд усіх справ, що стосувалися структури вузу [17].

До практичного розв'язання проблеми щодо реорганізації навчального закладу НІІР повернулася 23 березня 1921 р. На цьому засіданні був заслуханий цілий комплекс питань, пов'язаних з майбутньою долею Ітену. В основу ключового з них лягло привезене І. Шимановичем рішення колегії Укрголовпрофосвіти від 26 лютого 1921 р. про реорганізацію університету в два самостійні інститути: народної освіти і сільського господарства [18]. Що стосується індустріально-технічних напрямків підготовки спеціалістів, то було вирішено розглянути дане питання після надання відповідних додаткових матеріалів. Щодо медичного факультету, то центр вирішив відкласти це питання до часу з'ясування загального плану конструкції медичної освіти. Відтак Науково-шкільна рада з цих пунктів обмежилася лише прийняттям інформації до віdomу [19].

З цього часу в навчальному закладі спостерігається намагання професорсько-викладацькою корпорацією реалізувати декілька стратегій, що мали безпосереднє відношення до майбутнього статусу установи. По-перше, в контексті поставлених завдань адміністрація вузу змушена була досить активно працювати над забезпеченням навчального процесу в сформованих інститутах та розмежуванням матеріальної бази. Для оперативного і злагодженого вирішення цих завдань була створена спеціальна комісія [20]. Однак цей процес все ж таки затягнувся аж до початку нового навчального року. ІНО зустрівав його в складі двох факультетів – фізико-математичного та соціальних наук. Крім того, додатково було відкрито підготовче відділення. Ці підрозділи утворювалися практично в усіх гуманітарних вищих навчальних закладах республіки як відповідь на вимогу керівництва Наркомосу створити базу для підготовки робітників і селян до вступу у вузи [21].

По-друге, зусилля академперсоналу були спрямованні на відкриття нових структурних підрозділів, зокрема медичного факультету. З цього питання було підготовлено спеціальний пакет документів, що містився на 40 аркушах, який уповноважена комісія передала на розгляд в центральне освітнє відомство [22]. Ідея втратила свій сенс і нею перестали займатися тільки після проведеної у червні 1921 р. третьої Всеукраїнської наради з питань освіти, яка остаточно закріпила структуру вищих навчальних закладів, що винятково орієнтувалися на підготовку спеціалістів за напрямками галузей народного господарства [23, с. 3 – 11].

Врешті, всупереч рішенням Укрголовпрофосвіти, окремими професорами робилися спроби мобілізувати викладацьку корпорацію в питанні збереження статусу науково-навчальної інституції – Інституту теоретичних наук. Зокрема, відкрити і публічну активність в цьому питанні проявляв приват-доцент П.Г. Клепатський. В одній із заяв на ім'я голови Науково-шкільної ради він писав: «Переформування Ітену в Інарос не тільки руйнує університет, як такий, але й позбавляє Україну єдиної установи, яка розробляла українську науку, – отож під оглядом науки і національних інтересів ми мусимо звернутися до влади з проханням про відміну цієї постанови» [24]. Проте в умовах наростаючої уніфікації усіх сфер суспільного буття, про що недвозначно заявляв більшовицький режим, відстоювати позиції, що не вписувалися в загальну державну стратегію, ставало все важче, а тому подібні ініціативи

здебільшого були приречені на поразку. А, отже, й пропозиція приват-доцента підійти до розгляду важливого питання з усвідомленням усіх можливих негативних наслідків для системи вищої освіти, залишилась практично не поміченою. Предметом окремого розгляду вона так і не стала, попри спеціальне рішення Науково-шкільної ради [25].

Восени 1921 р. Кам'янець-Подільський ІНО пережив чергову внутрішню реорганізацію. При цьому, згідно усталеній більшовицькій практиці, викладацький склад був просто поставлений перед фактом. Наказом політичного комісара від 18 жовтня відповідно до системи підготовки учительського персоналу скасовано фізико-математичний і соціально-гуманітарний факультети, а натомість утворено факультет професійної освіти [26]. Останній орієнтувався на підготовку вчителів для професійних шкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства і викладачів загальних дисциплін технікумів. Його завданням було підготувати «висококваліфікованих керівників занять», дати їм професійну освіту і професійні навички. Навчання мало відбуватися у семи секціях: математичній, фізичній, хімічній, географічній, природничій, соціально-історичній, мови і літератури [27]. Даний факультет існував у складі всіх трьох курсів.

Наразі цим же наказом створювався новий підрозділ – факультет соціального виховання, перед яким ставилося завдання підготовки кваліфікованих педагогів для дошкільних дитячих установ та освітніх закладів для дітей з відхиленнями у стані здоров'я та шкіл-семирічок [28]. Він діяв у складі першого курсу.

Окремо, з метою підготовки до занять у вищій школі, продовжувало функціонувати і підготовче відділення.

Однак нова конструкція вузу також проіснувала недовго. Уже на початку 1922 року поширилась інформація про те, що навчальний заклад можливо взагалі закрийть як такий [29]. Хоча подібний розвиток подій категорично заперечувався офіційними представниками влади, проте підстави для хвилювання небайдужому до подальшої долі інституції академічному персоналу таки були. За умов нової економічної політики, коли обсяг коштів, спрямованих на освітні і культурні потреби, скоротився до мінімуму, Наркомат освіти поряд з пошуком різних джерел для розширення бази фінансування освітньої галузі, змушений був вдаватися до оптимізації системи установ вищої освіти. Звісно, за таких умов не усім вузам, що фінансувалися з центрального бюджету, вдалося вижити. Чимало їх таки було закрито або реорганізовано [30]. На Поділлі у цьому відношенні йшла своя певна боротьба за можливість залишитися в освітньому просторі між Кам'янцем і Вінницею. На користь першого спрацьовувала краща матеріальна база і більш досвідчений викладацький персонал, на позитив другого відчутне значення справляло його розташування в губернському центрі.

Починаючи з літа 1922 р. адміністрація Кам'янець-Подільського вузу неодноразово зверталася до центральних органів влади з проханням зберегти навчальний заклад [31]. Переломним виявився візит до Харкова політичного комісара С. Чалого. Змістовні доповіді, зроблені ним у РНК УСРР та ЦК КП(б)У, мали вирішальне значення. Як не прикро, але найпереконливішими аргументами політком у відстоюванні позицій збереження інституту виступали проведені у вузі заходи з пролетаризації студентського товариства та організації виробничого продуктивного колективу [32].

Відтак ІНО відстояли, але черговій реорганізації навчального закладу запобігти не вдалося, незважаючи на численні звернення до державних органів влади як професорсько-викладацького складу, так і молоді [33]. 26 жовтня 1922 року Укрголовпрофос, заслухавши питання щодо встановлення типу для Кам'янець-Подільського інституту, прийняв цілком певне рішення: «а) В Кам'янці-Подільському вважати Інститут Соцвиху, який будувати з двома відділеннями: дошкільним і шкільним, з профосівським розгалуженням з 2-го курсу; б) доручити Відділу підготовки працівників освіти з'ясувати справжнє становище, перспективи Вінницького ІНО і можливість злиття його з Кам'янецьким ІНО; в) запропонувати Відділу підготовки працівників освіти подати на затвердження в адміністративному порядку проект ліквідації Кам'янецьких російських і українських Педагогічних курсів і злиття їх з Кам'янець-Подільським ІНО» [34].

До проблеми структурної перебудови Кам'янецького ІНО колегія Головного управління професійно-технічної освіти ще раз повернулася за чотири дні в контексті розгляду вельми непростого питання щодо забезпечення установи фінансовими та матеріальними ресурсами. Орган управління вищими навчальними закладами України з усією категоричністю підтвердив необхідність термінової реорганізації закладу в Інститут соціального виховання [35]. Його

завданням стала підготовка вихователів дошкільних дитячих закладів, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл [36, с. 31].

Як тільки ця інформація стала відомою Кам'янецькому громадянству, студентський виконавчий комітет виробив відповідне звернення до Бюро ІНО, в якому йшлося про зобов'язання адміністрації виконати конкретні вимоги. У першому пункті ставилося принципове питання про вжиття необхідних заходів з метою скасування постанови щодо закриття факультету професійної освіти і відновлення його роботи. Дана теза аргументувалася великим значенням цього підрозділу для «Пролетарської Республіки». Два наступні пункти стосувалися винятково вирішення проблем професорсько-викладацького складу навчального закладу – ретельного забезпечення його заробітною платою та припинення шкідливої практики по переведенню викладачів до інших вузів. Врешті, останній пункт вирізнявся ознаками компромісності: «Коли Факпрофос при Кам'янецькому ІНО по плану Наркомосвіти, з невідомих нам причин, має бути знесений, – говорилося в ньому, – то ми просимо відтягнути його ліквідацію на цілий рік, щоби дати змогу студентам 3-го і 4-го курсів докінчити свої студії, а молодшим курсам – докінчити відповідні курси» [37].

Втім, Бюро не зуміло відстояти діяльність факультету. На початку 1923 року навчальний заклад перейшов на нову структуру [38, с. 18].

Таким чином, за перших два роки існування більшовицької влади від класичного університету на Поділлі, що був заснований у роки Української революції 1917 – 1920 років, не залишилося видимих структурних ознак. Реформуючись на кожному конкретному історичному етапі у відповідності з завданнями радянської системи освіти, навчальний заклад притерпів різючих організаційних змін. Спроби професорсько-викладацького складу бодай в незначний спосіб втрутитися у цей процес з метою збереження напрацьованих традицій, успіхів не мали. Система, що усією своєю сутністю була спрямована на уніфікацію всіх сфер суспільного життя, перетворювала вищу школу в одну із ланок народногосподарського механізму з жорстко поставленою метою підготовки відповідних спеціалістів. Цьому завданню мав відповідати не лише зміст навчальних планів, засади і методи організації праці, але й форма вищих освітніх установ.

#### **ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА**

1. Кам'янець-Подільський університет: минуле і сучасне /За загальною редакцією О. М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 305 с.; Завальнюк О. М., Комарніцький О. Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.;
2. Завальнюк О. М. Історичний факультет Кам'янець-Подільського педінституту: ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут, 1995. – Т. 1. – С. 5 – 16; Алещенко М.І., Несторенко В.А. Сільськогосподарський факультет при Кам'янець-Подільському державному українському університеті (1919 – 1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових статей. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т. 4. – С. 31 – 40; Зваричук Е. О. Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету // Там само. – С. 105 – 110; Адамський В. р. Факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського інституту народної освіти: структура, завдання, організація навчального процесу // Педагогічний дискурс. Збірник наукових праць. – Хмельницький: Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, 2008. – Вип. 3. – С. 7 – 11; Маркітантов Ю. О., Стецюк В. Б. Факультет української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету: поступ вперед // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – Т. 11: Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету». – С. 80 – 97; Копилов С.А., Газін В.В. Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: збереження історичних традицій – запорука успішного поступу в майбутнє // Там само. – С. 98 – 119; Лозовий В. С., Щирба В. С. Фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: курсом зростання (1918 – 2008 рр.) // Там само. – С. 120 – 135; Каньоса П. С., Суровий А. Ф. Педагогічний факультет: кроки зростання // Там само. – С. 155 – 179 та ін.;
3. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917 – 1959 рр.: Збірник

- .....
- документів /Упорядники: З. І. Зобіна, Г. О. Кравченко, Ю. Б. Медведєв та ін. – К.: Державне видавництво політичної літератури, 1959. – Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – С. 28 – 30;
4. «Про передачу всіх шкільних закладів у відання відділу освіти»: Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 25 січня 1919 р. // Там само. – С. 30;
5. Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: драматичний фінал за радянської доби (січень – травень 1921 р.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 243 – 252;
6. Біднов В. Перші два академічні роки українського державного університету в Кам'янець-Подільському (Уривок із спогадів) // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69 – 70. – С. 64 – 74;
7. Завальнюк О.М. Радянська влада і Кам'янець-Подільський державний український університет (1919, 1920 – 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – Т. 1. – С. 9 – 20;
8. Тимошик М.С. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. – К.: Наша культура і наука; Вінніпег: Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.;
9. Державний архів Хмельницької області (далі: ДАХМО). – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
10. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти /Під редакцією професорів: В. Гериновича, Фр. Кондрацького, М. Курневича та ін. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. – Т. 2. – С. 1 – 24;
11. ДАХМО. – Ф. Р – 582. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 2;
12. Зандер. До питання про реформу вищої школи // Вісник Народного комісаріату освіти УСРР. – 1920. – Ч. 1. – С. 34 – 37;
13. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11;
14. Там само. – Спр. 60. – Арк. 5;
15. Там само. – Арк. 1а;
16. Там сам. – Спр. 51. – Арк. 75 зв.;
17. Там само. – Спр. 60. – Арк. 27;
18. Там само. – Арк. 31;
19. Там само. – Арк. 31 зв.;
20. Там само. – Арк. 44 – 44 зв.;
21. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р – 1941. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 6;
22. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 16;
23. Третье Всеукраинское совещание по просвещению. Выдержки из материалов работ пленума и секций. Резолюции. – Харьков: Редакционно-издательский отдел Наркомпроса, 1922. – 80 с.;
24. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 22 – 22 зв.;
25. Там само. – Спр. 60. – Арк. 31 зв.;
26. Там само. – Спр. 51. – Арк. 64 зв.;
27. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 99 – 102 зв.;
28. Там само. – Ф. Р – 302. – Оп. 3. – Спр. 5. – Арк. 82.;
29. Там само. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 42.;
30. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
31. Там само. – Спр. 199 а. – Арк. 18;
32. Там само. – Спр. 222. – Арк. 133;
33. Там само. – Спр. 215. – Арк. 72;
34. Там само. – Спр. 205. – Арк. 148;
35. Там само. – Ф. Р – 6. – Оп. 1. – Спр. 131. – Арк. 209;
36. Мельник Е. М., Філінюк А. Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921 – 1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1998. – С. 28 – 40;
37. ДАХМО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 72 – 72 зв.;
38. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Кам'янець-Подільський національний університет (1918 – 2008 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 296 с.